

KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA İSLAM'IN YENİ SİVİL TOPLUM SÖYLEMİ ve İNSANİ YARDIM VAKFI İHH

*İslam CAN**

ÖZET

Küreselleşmeyle birlikte ulus-devlet yapısında gerçekleşen değişimler, iletişim ve haberleşmenin sağladığı imkânlar, devleti siyasi mekanizmada tek aktör olmaktan çıkarmıştır. Bu değişim ve imkânlar, sivil toplumun etki alanının genişlemesine ve öncesinde ulusal düzlemde varlığını devam ettiren bu yapılanmanın artık küresel çapta da kendisine yeni ve etkin bir alan açmasına neden olmuştur. İslam'da sivil toplum anlayışının sorgulandığı bu makalede, sivil toplumun İslam düşüncesinde ve toplumlarında varlığına ilişkin tartışmalara yer verilmekle birlikte, İslamî söylemde sivil toplum algısının Batı düşüncesindeki - şimdiki anlamda kullanılan - sivil toplum anlayışından daha önce de var olduğunu ve fakat Batı'daki gelişiminden çok daha farklı mecralarda geliştiği vurgulanmaktadır. İslam ve sivil toplum ilişkisinde Osmanlı dönemi üzerinden yapılan tartışmaların, başlangıcını Osmanlı döneminden değil de Hz. Peygamber döneminden itibaren başlatılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca tarihsel süreçte İslam'ın sivil toplum söylemleri tartışılarak küresel bir sivil toplum ör-

* Arş. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü.
e-posta: i.can@alparslan.edu.tr

gütü olan İHH'nın (İnsani Hak ve Hürriyetler Vakfı) uluslararası düzlemde yürüttüğü sivil toplum politikası üzerinden İslam'ın yeni sivil toplum söylemi oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, İslam, Sivil Toplum, İHH, Hıf'ul Füdul, Medine Vesikası

GİRİŞ

Küreselleşme (Globalleşme), günlük konuşmalarda bile en sık kullanılan kavramlardan biri sayılabilir. Buna rağmen küreselleşme ile kastedilen veya betimlenen “durum”, çok net bir görünüme sahip değildir: Kavram bazen dünya toplumlarının birbirine benzeme süreçlerini; buna bağlı olarak tek bir global kültürün ortaya çıkmasını; bazen de toplumların, toplulukların ve kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etme ve tanımlama sürecinde kullanılabilmektedir.¹ Küreselleşme algısı, sonuçlarına göre farklı anlaşılmaları da beraberinde getirmektedir.² Devletlerde, halk-

¹ Ali Yaşar SARIBAY, E. Fuat KEYMAN, “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 9

² Küreselleşmenin sadece 20. ve 21. yüzyılla ifade edilemeyeceğini savunan Çaha'ya göre küreselleşme, tarihimizin son üç bin yıllık dönemini incelediğimizde kendini iki ana dalga olarak gösterir. “Bunlardan birincisi, Büyük İskender'in öncülüğünde başlayan siyasal globalleşme dalgasıdır. İkincisi ise, on altıncı yüzyıldan itibaren coğrafi keşifler ve kapitalist ekonomiyle birlikte başlayan ve yükselişi hâlâ devam eden ekonomik globalleşme dalgasıdır. İki globalleşme dalgasını ortaya çıkaran faktörler farklı olmakla birlikte ikisinin de benzer sonuçlar doğurduğunu söyleyebiliriz. Doğu ile Batı'yı kültürel olarak sentezleyen Helenist dönemin siyasal globalleşmesinin en önemli sonucu, “kapalı” Antik Yunan medeniyetine son vermiş olmasıdır. Derin bir felsefi birikime ve aktif bir siyasal kültür üretmesine rağmen, Antik Yunan medeniyeti “insani” değerlerden çok, devlet eksenli “politik” değerler üretmiştir. Antik Yunan medeniyetinin dikkat çeken birkaç özelliği şunlardır: Kendini Doğu'ya kapatma, ona tepeden (barbarlar diyerek) bakma, devlet eksenli kolektif bir kültür meydana getirme, katı sınıf yapısına dayanan hiyerarşik bir toplum düzeni kurma, kamusal alanla özel alanı iç içe geçiren organik bir toplum yapısı inşa etme. Kısaca, kapalı Antik Yunan Medeniyeti, “insan” kavramından çok, devletle özdeş “polis” kavramı üzerinde yoğunlaşmış ve bu kavramı besleyen değerler üretmiştir. Helenist dönemde yükselen globalleşme dalgasının en önemli sonuçlarından biri Doğu ile Batı'yı “sentezleyici” olmasıdır.. İnsanlığı ikinci defa buluşturan en büyük globalleşme dalgası olan ekonomik globalleşme, on altıncı yüzyıldan itibaren yükselme trendine girmiştir. Amerikan kıtasını da içeren coğrafi keşiflerin en önemli sonucu Akdeniz'i dünya ekonomi merkezi olmaktan çıkarması olmuştur. Dünya ticaret merkezi Okyanusya olmaya başlayınca buralara hükmeden devletlerin ekonomik globalleşme dalgasının inisiyatifini de ellerine aldıklarını görmekteyiz. Batı'da

larda, toplumlarda yaşanan siyasî, ekonomik ve kültürel değişimlerin sonucunu göz önüne alınarak yapılan küreselleşme çözümlenmeleri, zamansallığa endeksli bir bakış açısından bağımsız olmalıdır. Küreselleşme tanımlamaları, sonucun sebebi ortaya çıkardığı ya da pratiğin teoriyi ürettiği bir anlamlandırma halini almaktadır. İlk dönem küreselleşme tanımlamalarında, küreselleşmenin tek merkezli değiştirme ve dönüştürme projesi olduğu ifade edilmeye çalışılmış ve toplumların homojenleşen ve tektipleşen bir yapıya doğru evrilmeye başladığı vurgulanmıştır. Antony Giddens'in, küreselleşmeyi Batı Modernitesi'nin yayılmasının sonucu olarak gören yaklaşımı bu grup içinde bulunmaktadır. Giddens'a göre küreselleşme zaman ve mekânda oluşan dönüşümlerle ilgilidir. Söz konusu dönüşümlerin tek bir merkezden (Batı) dağılarak tüm küreyi kaplaması beklenmektedir.³ İkinci dönem diye adlandırdığımız son dönemlerde ise; küreselleşme tanımı ve algısı daha da farklılaştı ve önceki tek taraflı dönüştürücü, baskıcı, tahakkümcü, monologcu yapısından; etkileşimci, insanların, toplumların, ülkelerin birbirlerinin etkileşimine açık, diyalog kurabilen, küreselin dışında yerelin de varlığını diriltten ve heterojen bir tanımlama olarak karşımıza çıktı. Globalleşme ile yerelleşme süreçlerinin birbiriyle etkileşiminin toplumsal yaşama içselliği, toplumsal yaşamın kurucu ögesi olma durumu, Ronald Robertson'un⁴ bu durumu, "globalin

gerçekleşen sanayi devrimiyle birlikte ekonomi artık tamamen dünya ölçekli olmaya başlayınca, global ekonomiye refakat edecek siyasal ve kültürel değerlerin de beraberinde geliştiğini görüyoruz". Ömer ÇAHA, "Globalleşme, İslam Dünyası ve Müslümanlar", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İlimi Toplantılar Dizisi – 38, , İstanbul, 2001, s. 78 – 79.

³ Rana A. ASLANOĞLU, "Bir Kültürel Karışım Olarak Küreselleşme", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255

⁴ Robertson, şu anki küresel şartların beş safhada oluştuğunu iddia eder. Bu safhalar; 1. Oluşum safhası 2. Başlangıç safhası 3. Hareket safhası 4. Hakimiyet safhası 5. Belirsizlik safhası. Belirsizlik safhası: 1960'ın sonlarında başlayıp 1990'ların başına kadar süren bu safhada Robertson'a göre; küresel bir dünyada yaşadığımız şuuru artmış, aya seyahat gerçekleşmiş, post-materyalist değerler vurgulanmış, Soğuk Savaş sona ermiş, nükleer ve termo nükleer silahlar yaygınlaşmış, küresel müessese ve hareketlerin miktarı artmış ve çok kültürlülük ve çok etniklik problemleri ortaya çıkmış, sivil haklar meselesi küresel bir durum oluşturmuş, çevre problemleriyle birlikte insanlığın geleceğine dair endişeler artmış, sivil toplum ve dünya vatandaşlığı fikirlerine daha fazla ilgi duyulmaya başlanmış, küresel medya sistemi ve onun karşıtları yerlerini sağlamlaştırmışlar, küreselleşmeyi çözen ve yeniden inşa eden bir hareket olarak İslam zuhur etmiştir. Ronald Robertson'un belirsizlik safhası olarak nitelendiği bu safhanın sonunda İslam küreselleşmeyi çözen ve yeniden inşa eden bir unsur olarak zikretmesi oldukça manidardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan ASLAN, "Küreselleşme

yerelleşmesi” ve “yerelin globalleşmesi” süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan “küyerel bir durum” glocal olarak nitelendirmektedir.⁵ Sadece Amerika’nın kültürüyle ve ekonomisiyle -ya da genel olarak Batı kültürüyle ve ekonomisiyle- hemhal olmuş Batı-dışı toplumların edilgen olmuşluğundan, Batı-dışı toplumların da etken olabileceği, etnik öğelerin öne çıkıp birçok insanı etkileyebileceği bir durum bu. Featherstone’un belirttiği gibi, küresel gücün giderek batı dışına kayması (Japonya ve Asya kaplanları adı verilen Malezya, G.Kore, Tayvan gibi ülkelerin güçlenmesi) nedeniyle “öteki” olarak kurgulanıp dışarıda dinlenmek üzere bırakılanlar, küreselleşmenin de etkisiyle artan hareketlilikle birlikte daha fazla insanın göçmen ya da mülteci olarak sınırları geçip Batı’ya ulaşması dolayısıyla başlangıçtaki stereotiplerin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.⁶

Küreselleşme sadece ekonomik⁷, siyasal ve kültürel ilişkileri değiştirmiyor, kullanageldiğimiz kavramlara da yeni boyutlar kazandırıyor. Bu kavramların en önemlilerinden birisi de “sivil toplum” kavramıdır ve artık sivil toplum kavramı da küreselleşmiştir. Sivil toplumun kazandığı küresel boyut, farklı kimliklerin küreselleşmeden yararlanarak kendilerini ön plana geçirmelerini teşvik etmektedir; ama aynı zamanda onların demokratik şekilde yapılanmalarını da zorunlu hale getirmektedir. Çünkü farklılık talepleri her zaman ve gerekli olarak demokratik talepler değildir.⁸ Bu anlamda, sivil toplum örgütlerinin artması ve toplumda daha fazla yer edinmesi, söz konusu toplumların demokratik işlerliğiyle doğru orantılıdır. Özellikle son yıllarda Latin Amerika ve Doğu Avrupa’da çevreci grupların yaygınlaştığı ve özerk çevreci grupların sayısında bü-

ve Din”, *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İlimi Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001, s. 169 – 170

⁵ SARIBAY & KEYMAN, *a.g.e.*, s. 10

⁶ ASLANOĞLU, *a.g.m.*, s. 256 – 257

⁷ Küreselleşmenin ekonomik sonuçlarının değerlendirilmesi için bkz. Mehmet ALTAN, “Küreselleşmenin Ekonomik Boyutları”, *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İlimi Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001. Ayrıca küreselleşme ve din arasındaki ilişkinin analizi için bkz. Ulvi Murat KILAVUZ, “Küreselleşen Dünyada Din”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, Bursa, 2002, s. 191 – 212

⁸ A. Yaşar SARIBAY, “Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17

yük bir artış yaşandığı gözlenmektedir.⁹ Bu sivil toplum örgütlerinin sayısının artmasında, demokratikleşmenin ve siyasî erkin topluma yayılmasıyla gerçekleştiğini belirtmek gerekir.

SİVİL TOPLUMUN KÜRESELLEŞME DENEYİMİ

Dünyada yaşanan gelişmeler sonucu, farklı kimliklerin ulus-devletin sınırları içerisinde tanınması ve kendilerini ifade edebilmeleri demokrasi açısından önemli gelişmeler olarak nitelenebilir. Postmodern söylemlerin ağırlık kazanmasıyla birlikte, siyasal yapılanmalar da dönüşüm göstermeye başlamıştır. En kapsamlı yapılanma olan ulus-devlet de bu süreç içerisinde belirli alanlardan çekilmek zorunda kalmıştır. Ulus-devletin çekildiği alanlardaki boşluğu ise sivil toplum yapılanmaları doldurmaya başlamıştır.¹⁰ Sivil toplum örgütleri bu alanı doldurmaya çalışırken yeni bir iktidar mekanizması üretmiştir. Güce sahip olma isteği, sivil toplumun araçsallaşmasında temel bir konuma sahiptir.¹¹

Küreselleşme ulus-devletleri siyasetin tek aktörü olmaktan çıkarmıştır. Bunun doğrudan sonucu olarak devlet hem siyasalın tek hedefi hem de uluslararası ilişkiler düzeyindeki siyasalın tek aktörü olmaktan çıkmıştır.¹² Devlet yapıları her geçen gün daha fazla demokratikleşme ve özgürlükleri geliştirme baskısı altında farklı bir işleve doğru gelişmektedir. Dünyada artan iletişim, ulaşım ve medya imkânları aynı zamanda kültürlerin ve kimliklerin ulus-aşırı trafiğini de alabildiğine yoğunlaştırmış ve ulusal, yerel düzeylerden küresel ölçeklere varan çok çeşitli sosyalleşme, gruplaşma ve faali-

⁹ Ahmet ARABACI, "Küresel Sivil Toplum Ağlarına Doğru: Küresel Düzlemde ve Avrupa Birliği'nde Çevreci Gruplar", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003, s. 23

¹⁰ Devlet ile sivil toplum arasındaki ayrım ve devlet – sivil toplum ilişkisinin analizi için bkz. John KEANE, "Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750 – 1850", *Sivil Toplum ve Devlet – Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, Der: John Keane, Çev: Ahmet Çiğdem, Mehmet Küçük, Levent Köker vd., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993

¹¹Devrim ERTÜRK, *Bireyden Cemaate Sivil Toplum*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2005, s. 93

¹² Althusser'in İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları düşüncesi temelinde Türkiye'deki sivil toplum anlayışını ve bu sivil toplum anlayışının gerçek anlamda sivil toplumu temsil etmediğini iddia eden görüşün kısa ve öz değerlendirilmesi için bkz. Hilmi Yavuz, *İslam ve Sivil Toplum Üzerine Yazılar*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1999

yetler için siyasal alanlar açılmıştır. İnternet kullanımı¹³ ve artan uluslararası (halklar arası) ilişkiler çok güçlü ağların ve işbirliklerinin oluşumuna uygun bir zemin hazırlamıştır.¹⁴ İletişim, ulaşım, yaygın bilgilenmenin kazandırdığı avantajlar sayesinde daha da bilinçlenen ve güçlenen bireyler ve sivil toplum gruplarının, insan hakları, ekonomik gelişme, refah ve eğitim gibi insan hayatını ilgilendiren pek çok alanda mevcut sorunları daha çok ve yüksek sesle dile getirmeleri sonucunda, toplumsal kırımlar ve çatışmalar daha da ağırlaştı. Güçlenen sivil toplum örgütleri, ulusal ve milletler arası bağlantılar sayesinde devletin siyasî meşruiyetini, sınırlarını ve statükoyu eleştirmeye ve

¹³ Sivil Toplum Örgütleri; küresel düzeyde çalışmalar yaparken bazı aygıtları kullanarak insan haklarını savunurlar. Küresel bazda çalışan bu örgütlerin en çok ihtiyaç duyduğu aygıt olan enformasyon (bilgi akışı), birçok kanaldan sağlanmaya çalışılır ve toplumsal bilincin oluşturulmasında bu aygıtlar kullanılarak toplumsal bir güç oluşturulur: İnternet, medya, televizyon, telefon vs. gibi teknolojik aygıtlar, bu örgütlerin iletişim damarlarıdır. Teknolojinin toplumsal olaylar üzerindeki etkisini, Körfez Savaşı'ndan bu yana çok daha net görebilmekteyiz. Tüm dünya, evinde oturarak canlı yayında, bir şehrin yerle bir edilmesini, savaşın karelerini izledi ve insanlar, doğal olarak ABD'ye karşı muhalif olmaya başladılar. Bu tepki, dünya çapında birçok sivil toplum örgütünü harekete geçirdi ve bu örgütler halklar üzerinde bir bilinç oluşturmayı başardı. Son on yılda yaşanan gelişmeleri (ABD'nin önce Afganistan'a daha sonra Irak'a girmesi, İsrail-Lübnan Savaşı, Somali Çıkartması, İsrail'in Filistin'e uyguladığı ambargo ve düşük yoğunluklu savaş ve Mavi Marmara olayı vs.) dikkate aldığımızda, insan haklarının savunulması için bilgi akışının, haberleşmenin, insanlar üzerinde "direnc merkezleri" oluşturma ve muhalefet etmede ne denli etkili olduğunu görebilmekteyiz. Amerika Birleşik Devletleri'nin, Irak'a karşı başlattığı sıcak savaş esnasında Küba devlet başkanı Fidel Castro'nun internet ile ilgili şu sözleri okumak ironik olabilir. Castro şunları söylüyordu: "Medya tekelleri, insanların zihinlerini manipüle ediyorlar, ancak internet bu medya iktidarını yerle bir etmek için biçilmiş kaftandır. İnternet kültürel istilayı durdurmak için olağanüstü bir silahtır. İnternet sayesinde artık uluslar arası iletişim tekelleri ortadan kayboluyor." Castro'nun sözleri bütünüyle bir durum tespiti olmayıp daha ziyade temenni ifade ediyor olsa da, bir iletişim ve haberleşme ortamı olarak internetin teknolojik deterministlerin kehanetlerinin aksine giderek bir direnme mekanizmasına dönüştüğü çok açık. Ancak böylesi bir direnme mekanizmasından bahsetmek Craig Warkenstein'in "küresel sivil toplum" ve internet arasındaki ilişkiyi sorunlaştırması ve interneti tek başına küresel sivil toplumun ortaya çıkışına kaynaklık eden bir güç olarak görmekle aynı şey değildir. İnternet küresel bir sivil toplum yaratmamaktadır. Sadece küresel bir muhalefetin örgütlenmesine aracılık etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin ALTUN, "Teknolojik Determinizm ve Bir Muhalefet İmkanı Olarak İnternet", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003, s. 45

¹⁴ Yasin AKTAY, "İslamcı Politik Teolojinin Seyir Notları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce cilt 9/Dönemler ve Zihniyetler*, (Editör: Ömer Laçiner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1274

meydan okumaya başladılar.¹⁵ Böylece devlet otoritelerinde çözümler görüldü.¹⁶

Küresel sivil toplum hareketlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte yerel meselelerde ve aynı zamanda da yoğun olarak ulus ötesi meselelerde geleneksel devlet eksenli siyaset tarzları ve yöntemlerinin tekeli kırılmakta ve uluslararası siyaset küresel sivil örgütlerin müdahalesine açık hale gelmektedir. Böylece siyasetin sahnesi, eski resmi ulusal kurumlardan yeni yerel ve ulus ötesi alanlara doğru yön değiştirmiş ve bu durum büyük oranda küresel sivil toplum aktivitelerinin bir sonucu olarak görülmüştür.¹⁷ 1980'lerden itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeler, Batı ve Latin Avrupa'daki askeri cunta yönetimlerinden demokrasiye geçiş süreçlerinin başarısı, tüm dünyada sivil toplum kavramının yeniden canlanmasına öncülük eden gelişmelerdir.¹⁸

Küresel sivil toplum örgütlerinin siyaset sahnesinde yer almalarının bir sebebi de küresel şartlarda yaşıyor oluşumuzla ve insanların 'küresel güç bilinci'ni keşfetmesiyle alakalıdır. Eskiye göre değişen; dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan ve aynı amaçları hedefleyen insanların ya da grupların ilişki kurabilme ve uluslararası çapta organize olabilme imkânına sahip olmaları ve isteklerini sadece kendi devletlerine değil diğer devletler ve uluslararası siyasî kuruluşlara da ileterek talepte bulunabilmelerinin mümkün olması bu bilinci olanaklı hale getirmiştir. Diğer bir deyişle sivil toplum dediğimiz siyasetin bu yeni tarzı, küresel karşılıklı bağımlılığın hem sonucu hem de sebebidir.¹⁹ Dolayısıyla küresel sivil

¹⁵ STK'ların finanse edilmesi kararı alınan 1992 Rio Konferansı, STK'lara BM'nin daha geniş ve etkin görevler vermesine neden olan 1993 Viyana İnsan Hakları Toplantısı ve STK'ların yerel yönetimlerle işbirliği yapmasına ilişkin kararların alındığı 1996 İstanbul Habitat II Konferansı'nın geniş açıklaması için bkz. Sadun Emrealp, "Yerel Yönetimler ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği", *Merhaba Sivil Toplum*, Der. Taciser Ulaş, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998, s. 45. Ayrıca, Nurhan Koral, "Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı", *II. Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu Sivil Toplum Kuruluşları – Üç Sempozyum*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 135

¹⁶ Ramazan GÖZEN, "Batıda İslam'ın Yükselişi – Müzakere", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İlimi Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001, s. 149

¹⁷ M. KALDOR, *Global Civil Society: An Answer to War*, Cambridge: Polity, 2003, s. 148

¹⁸ Gülgün TOSUN, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet- Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 226

¹⁹ KALDOR, *a.g.e.*, s. 2

toplum, aktif vatandaşlığa bir alan açmıştır. Bu aktif vatandaşlık resmi siyasal etki alanlarının dışında ve kendi kendini organize ederek gelişen bir olgudur. Bu durum vatandaşların içinde yaşadıkları şartları, hem kendi kendini organize ederek ve hem de siyasal baskı yaparak etki altına aldıkları bir alanı açmaktadır.²⁰ Çünkü politika yapıcılarının sadece partiler olmaktan çıktığı; dernekler, sendikalar, sermaye guruplarından oluşan sivil toplum örgütlerinin yeni politik aktörler olarak her geçen gün önem kazandığı günümüz ortamında, dışarının iç siyasal sürece dolaylı veya doğrudan etkileri, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, uluslararası düzeyde örgütlenmiş sivil toplum kuruluşlarının rollerinin artmasıyla ayrı bir veçheye ulaşmaktadır.²¹

Kitle iletişim araçlarının kullanımı, küresel sivil toplumun etkinliğini arttırmasında elbette önemli bir araçtır ama bunu tek neden olarak görmek, sığ düşünmekle eşdeğerdir. Sivil toplumun küreselleşmesi, içinde yaşadığımız çağın zaman ve mekân değişimiyle ilişkilendirilebilir fakat daha da önemlisi bu sivil toplum örgütlerinin, siyasî, ekonomik ve kültürel konjunktüre göre ortaya çıkmalarıdır. Uluslararası Af Örgütü'nün kurulduğu yıllar Soğuk Savaş döneminin en çetin dönemine rastlar. İki kutup da kendi hareket ve etki alanını genişletmek amacıyla sürekli yeni uluslararası durumlar oluşturma çabası içerisindeydi. Dolayısıyla her iki cephe de reel-politikanın bir sonucu olarak yandaş ülkelerdeki her türlü insan hakları ihlalleri durumuna göz yumuyor ve her türlü hükümeti kendilerini desteklemeleri şartıyla meşru kabul ediyordu. Uluslararası boyutta insan hakları ve hukuk mücadelesi için destek verecek bir uluslararası kamuoyu oluşmasına katkıda bulunacak herhangi bir devlet bulunmamaktaydı. Her iki kutupta da yaygın olarak muhalifler her türlü baskı ve şiddete maruz kalmakta ve gerekirse en kaba metotlarla susturulmaktaydılar.²² Ve bu duruma göre Uluslararası Af Örgütü kendi sıkı çalışma kurallarını oluşturarak var olabildi. Küresel düzeyde hizmet veren sivil toplum örgütlerinin geneli, böyle bir ereksellelikle doğmuştur. Bu ya-

²⁰ KALDOR, *a.g.e.*, s. 8

²¹ Köksal ŞAHİN, "Küreselleşme Demokrasiyi Güçlendiriyor mu?", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, İstanbul, 2006, s. 7 – 8

²² Lütfi SUNAR, "Küreselleşen Sivil Toplumun Öncüsü: Uluslararası Af Örgütü", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003, s. 12

zımızda konu edineceğimiz, İnsani Hak ve Hürriyetler Vakfı'nın (İ.H.H) kuruluş amacı da Bosna-Hersek savaşı ve bu savaşta mağdur olan Bosna Halkına yardım etme düşüncesidir.

TARİHSEL SÜREÇTE İSLAM'IN SİVİL TOPLUM SÖYLEMLERİ

18. yüzyıla kadar “devlet” ve “siyasal toplum” ile eşanlamlı olduğu kabul edilen “sivil toplum”, ilk klasik versiyonu olan ve Aristo tarafından siyasal toplumu belirtmek için kullanılan “politike koinonia” (veya koinonia politike)nün Çiçeron tarafından Latince'ye “societas civilis” olarak aktarılmış biçiminin birebir çevirisidir. Aristo'da “politike koinonia”, yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit (kabul edilen) yurttaşların siyasal toplumu, ahlâkî bir kamu olarak tanımlanır.²³ Bu kavram bir yandan özgür yurttaşların ortak kullandığı “polis”²⁴in alanını (koinonia) gösterirken, aynı zamanda toplumun parçalarıyla birlikte bir bütününe de işaret etmektedir.²⁵

Sivil toplum, on sekizinci yüzyılda Batı Avrupa'da toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğunu anlamaya yönelik analitik bir araç olarak ortaya çıkan bir kavramdır.²⁶ Sivil toplum kavramı demokrasiyle birlikte düşünülmesi gereken bir kavramdır ve demokrasi ise belirli bir medeniyetin, Batı medeniyetinin gelişmesinin bir ürünüdür.²⁷ Sivil toplum kavramı, bu anlamda ontolojisini ve epistemolojisini Batı'ya borçludur. Tarihsel süreç içerisinde ise bu kavram, çeşitli aşamalardan geçerek,

²³ Kamusalığın ontolojik tartışmalarını hegemonya ve sivil toplum üzerinden ve bu kavramların tarihi ve felsefi analizinin çıkartılarak yorumlanması için bkz. Alex Demiroviç, “Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusalılık Kavramı Üzerine Eleştiri-ötesi Düşünceler”, çev: İlker Ataç, *Praksis Dergisi*, sayı: 10, İstanbul, 2003, s. 73 – 91

²⁴ Aristo'nun sivil toplum kavramını kullanımında gözlenen, “polis” ile bireylerin özel yaşam alanlarına ait olan “oikos” arasındaki ikilik, bir zıtlığı göstermemektedir. Çünkü oikos'un temsil ettiği haneler aslında polis'in doğal arkaplanından başka bir şey değildir. Bu anlamda tüm siteyi saran sivil toplum, devletten ayrı ve/veya ona karşıt bir alanı tanımlamaktan uzaktır. Tosun, *a.g.e.*, s. 9.

²⁵ COHEN & ARATO'dan akt. TOSUN, *a.g.e.*, s. 8. Ayrıca bkz. Özkan YILDIZ, *Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği'nin Epistemolojik Düzeyi*, s. 7 – 8, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2004

²⁶ A. Yaşar SARIBAY, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 89

²⁷ Nur VERGİN, *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 242

farklı kavramsallaştırmaların bünyesine eklenmesi sonucunda günümüze kadar gelmiştir. Bu dönemde dahi, sivil toplum kavramına yüklenen farklı anlamlar, herkes tarafından aynı şekilde algılanmasını güçleştirmektedir. Sivil toplum kavramını ortaya çıkışı ve yapısı gibi özelliklere baktığımızda, Batı-dışı toplumlardaki sosyal dayanışmayı tanımlamakta zorluk çekmekteyiz. Sivil toplum yapısı itibarıyla devletten²⁸ bağımsız, Batılı düşünce geleneğinden neşet eden ve tarihsel süreçte burjuva tarafından desteklenen bir oluşumdur. Sivil toplum kavramını daha iyi anlamamızı sağlayacak olan “sivil kültür”ün Batı’daki şekillenışı de, bu kavramın tarihsel serüveni hakkında bilgi vermektedir. Tarihsel olarak sivil kültür anlayışının temelinde sekülerleşme yatmaktadır. Sekülerleşme sivil kültür kavramının merkezini oluşturmaktadır. Sekülerleşmenin ise üç adımlık bir gelişme süreci vardır: Roma kilisesinden ayrılma ve dinsel farklılık hoşgörüsünün başlaması, sürekli gelişen kendine güvenen tüccar sınıfının ortaya çıkması, saray ahalisi ve aristokratların ticaret ile alışverişin hesap ve risklerine dahil olması olarak belirlenebilir.²⁹

Sivil toplum Batı düşüncesinde siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümlerin varlığından zuhur etmiştir.³⁰ İslam toplumları ise, Batı’daki bu dönüşümlerden etkilenmekle birlikte şu an ki anladığımız anlamda bir sivil toplum anlayışını ortaya çıkaracak bir toplumsal ethosa vakıf olmamıştır. O halde böyle bir tarihsel arka plana sahip olmayan İslam’da sivil toplum düşüncesi var mıdır? Sivil toplum kavramsallaştırmalarına mündemiç olan ve sivil toplum adına temellendirilen düşünceler neye tekabül eder? İslam’da sivil toplum düşüncesinin varlığı konusunda iki görüş vardır: Sivil toplum nosyonunun Batı tandanslı olduğunu, sivil toplumun varlığının demokrasinin varlığına bağlı olduğunu dolayısıyla

²⁸ Devlet gereklidir. Çünkü sivil toplumlarda ortaya çıkan çatışmalar ve ayrılıklar ancak ulusal olarak uygulanan yasalar aracılığıyla çözüme kavuşturulabilir. Bu ulusal yasalar kendi kendine sivil toplumun içerisinden çıkmayacağına göre, bu yasaların oluşturulması ve uygulanması için devlete ihtiyaç vardır. John KEANE, “Demokrasi ve Sivil Toplum: Avrupa’da Sosyalizmin Açmazları”, *Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine*, çev: Necmi Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 48

²⁹ ALMOND & VEBRA’dan alıntı için bkz. Kadir EFELER, “God-Father Devlet Anlayışı ve Küresel Sivil Toplum”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003, s. 56

³⁰ Dünya tarihine yön veren düşünce geleneğinde sivil toplum meselesine felsefi bir yaklaşım için bkz. İlyas DOĞAN, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, s. 110 – 126

İslam'ın bu anlamda demokrasiye sahip olmamasından kaynaklı olarak sivil toplum düşüncesine de sahip olamayacağını dile getiren düşünce.³¹ Bunun yanı sıra, sivil toplumu Batı'nın düşünce geçmişinden bağımsız olarak ele alan, konuya sadece "insan haklarını koruma" merkezli bakan ve İslam'ın doğuşundan itibaren insanların hakkını göz ettiğini ifade ederek, aslında sivil toplum düşüncesinin öteden beri var olduğunu iddia eden diğer görüş.³² İkinci görüş, sivil toplumu ortaya çıkaran tarihsel süreci ve siyasal farklılaşmaları göz ardı ederek tek tip sivil toplum anlayışının olmadığını, sivil toplum algısının Batı düşüncesindeki söylem ve nosyonlardan bağımsız bir şekilde kurgulanabilirliğini ve toplumların yaşadığı coğrafyaya ve kültüre özgü bir sivil toplum algısının imkânını vurgulamaktadırlar. Ayrıca yine bu ikinci görüş içerisinde anılması mümkün olan liberal görüşe göre; İslam açısından demokrasi ve sivil toplum kavramları ontolojik olarak İslam'ın özünde vardır. Demokrasi, sivil toplum ve İslam arasındaki ilişki alışıla geldiği üzere problemlerle bir üçleme gibi görünse de aslında uzlaşmacı yönleri vardır. Demokrasi ve sivil toplum ayrılmaz bir yapıya sahiptir. Sivil toplum, İslamiyet'in temellerinde hayat bulmaktadır. Demokrasiyle İslamiyet taban tabana bir-

³¹ Bu düşüncenin önemli savunucularından birisi Ernest Gellner'dır. Gellner, sivil toplum ve İslam arasında uzlaşmaz bir ilişki olduğunu iddia eder. Bu savını İslam'ın sivil toplumun gelişimi için vazgeçilmez olan sekülerleşmeye karşı dirençli olduğu düşüncesi üzerine temellendirir. Her ne kadar Gellner, Türkiye örneğinin, Kemalist mirasın güçlü bir parçası olan askeri-siyasal seçkinlerin çoğulcu bir sivil toplumu kitlelere dayatması bakımından farklı olduğunu söylese de, temel düşüncesi İslam'ın sivil toplumun gelişimi önünde engel oluşturduğudur. Ayrıca bkz. Bahattin AKŞİT & Diğerleri, "İslami Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları", *Modern Türkiye' de Siyasî Düşünce, Cilt 6/ İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 664

³² İslam'da sivil toplum anlayışı özde mevcuttu. Çünkü "sayesinde bir ruh, etik ve sivil toplum ilişkisi oluşturmayı istediğimiz sivil toplumun, bireysel ve toplumsal diktadan arındırılmış, çoğunluğun diktatörlüğünden uzak ve azınlığı ezme çalışmasından temizlenmiş olması gerekmektedir. Bu toplumda insan, insan gibi onurlu ve şerefli olur. Haklarına saygı duyulur ve bu haklar korunur. Zira insan haklarına saygı sadece siyasî çıkarlarımız gerektirdiğinde dille söylenen bir söz değil aksine dini bir direktiftir. Emiru'l müminin Ali (r.a) valisine sadece Müslümanlara değil bütün insanlara adaletle hükmetmesini emrediyordu...İslam toplumunda vatandaşlar geleceklerini tayin etme, yönetimi denetleme ve yöneticileri hesaba çekme hakkına sahiptir. Çünkü sivil toplumda hükümet, halkın efendisi değil hizmetçisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. GANNUŞI, *Laiplik ve Sivil Toplum*, çev: Gülşen Topçu, Mana Yayınları, İstanbul, 2010, s. 72

birine zıt olmadığı gibi, kişiyi en yüce değer olarak kabul eden İslamiyet ile demokrasi örtüşmektedir.³³

Tarihsel süreçte İslam'ın sivil toplum söylemlerini tartışırken İslam'da sivil toplumun varlığını savunan görüşün argümanlarını göz önünde tutarak sivil toplum bağlamında tarihsel retrospektif bir bakış ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bakışın ilk basamağını Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce yapılanmasında önemli katkı sağladığı Hilfu'l-Füdul³⁴ teşkilatıdır. Hilfu'l-Füdul teşkilatının varlık bulmasında, Mekke'nin Müslüman olmayan aristokrat ve burjuva eliti, hac ve ticaret için şehre gelen zayıf ve güçsüz kimselere haksızlık yapmaya başlamaları sonucunda haksızlığa uğrayan tüccar sınıfının haklarını korumak için oluşturulan sivil inisiyatif ve tepkidir. Başka bir ifade ile insanlık tarihindeki haksızlığa uğrayan fertlerin haklarını savunmaya yönelik oluşturulan ilk sivil toplum organizasyonudur.³⁵ Hz. Muhammed'in peygamberlik misyonunu üstlendikten sonra da bu yapılanmaya sahip çıkmaya devam etmesi bu sivil yapılanmanın İslamî karaktere aykırı olmadığını göstermektedir.³⁶ Dolayısıyla İslam'ın tarihsel süreçteki sivil toplum söyleminin ilk durağını Hilfu'l-Füdul oluşturmaktadır. Bu sivil inisiyatifin ortaya çıktığı coğrafya ve tarihsellik düşünüldüğünde Hilfu'l-

³³ Demokrasi, sivil toplum ve İslam arasındaki olumlu ilişki ve liberal yorumu için bkz. M. Nazan ARSLANEL, "Sivil Toplum, İslamiyet ve Demokrasi", *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi*, Eylül 2006 sayısı, İstanbul, s. 121 – 125

³⁴ Hilfu'l-Füdul'ün anlamı "Erdemliler Sözleşmesi" olarak tercüme edilmektedir. Hilf ve Füdul kelimelerinin etimolojik anlamlarının analizi için bkz. Mithat ESER, "Hz. Peygamber'in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu'l-Füdul'a Katılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/2 – 2009, Sivas, s. 314.

³⁵ Hilfu'l-Füdul örgütünün kurulma nedeni ve yapılanma süreci, bu sözleşmenin maddeleri, Mekke toplumunda uyguladığı kararlı ve yaptırım gücü olan faaliyetleri, Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nden temelde aynı vurguyu yüzyıllar önce yapması ve bu sözleşmenin çağdaş insan hakları düşüncesine ve pratiğine temel oluşturabilmesi ile ilgili düşünceler için bkz. Eser, a.g.m., 316 – 329; ayrıca Salih ARI, "Hilfu'l-Füdul Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, Van, s. 375 – 385

³⁶ Hz. Muhammed Hilfu'l-Füdul Cemiyetinin yaptıklarını her zaman övmüştür: "İslam geldikten sonra da böyle bir anlaşmaya çağrılısam tekrar katılırım" dediği İbnu'l-Cevzî, İbnu'l-Esîr, İbn Habîb gibi alimlerin hadis kaynaklarında geçmektedir. Bkz. Eser, a.g.m., 325; Arı, a.g.m., 381; ayrıca Mehmet ALİOĞLU, *Hz. Muhammed (s.a.s) – Siyer-i Nebi*, Konevi-Der Yayınları, Konya, 2009, s. 37

Füdul'u kendi zamanında dahi bir sivil toplum örgütü³⁷ olarak görmek mümkün olduğu gibi, günümüz dünyasında mevcut olan sosyal, siyasal ve hatta ekonomik problemlere çözüm üretecek yeterlilikte olduğu düşüncesine de yer verilmektedir.³⁸ Ayrıca Hilfu'l-Füdul bilinci, sadece asr-ı saadet dönemiyle sınırlı olmayıp Hz. Peygamber'in vefatından sonraki yıllar boyunca da etkisini ve yaptırım gücünü korumayı başarmıştır.³⁹

İslam'ın sivil toplum söyleminde ikinci tarihsel durak olarak Osmanlı dönemi sivil toplum yapılanmaları analiz edilmelidir. Sosyal bilimciler, İslam'da sivil toplum anlayışını tartışırken Hilfu'l-Füdul örgütlenmesine değinmemişler ve İslam'ın sivil toplum anlayışını Osmanlı dönemiyle başlatmışlardır. Devlet-din eksenli tartışmalar içerisinde sivil toplum anlayışına yön vermeye çalışan bu algılayış, günümüz sivil toplum anlayışının değerlendirilmesini, Osmanlı'dan gelen tarihsel arka plana ışık tutarak çözümlenmeye girişmiştir.⁴⁰

³⁷ Hilfu'l-Füdul Cemiyetinin kendi tarihsel çerçevesi içerisinde bile yaptığı faaliyetleri bir sivil toplum kuruluşu olarak niteleyen düşünce için bkz. ARI, a.g.m., 382

³⁸ Hilfu'l-fudul'un günümüze vereceği çok mesaj vardır. Hiçbir ırk, din, mezhep, meşrep, inanç farkı gözetmeksizin her mazlumun yanında olacak bu tür uluslararası meşru-sivil seslere ihtiyaç vardır. Dünya ölçeğinde bu tür faaliyetlere ihtiyaç vardır. Bütün toplumların vicdanını rahatlatacak, kimsenin kontrolünde olmayan, akıl ve vicdanla karar verecek böyle oluşumlar; içinde Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, ateist vs. bütün düşünce sahiplerini barındıracak böyle sesler veya sivil topluluklar, dayanışmalar inanıyorum ki, kararın gündüze bir ışık olacaktır. Hiçbir düşüncenin potasına girmeden yaradılanı yaradan adına kollamak için bir ışık... Bütün dünya Meclis ve parlamentolarının saygı duyacağı, daha önce benzeri kurulmamış olan saygın bu tür kurumlar oluşturulamaz mı?" Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat HATİPOĞLU, *Dünyanın Hilfu'l-Füdul'a İhtiyacı Var*, (Hürriyet Gazetesi'nde yer alan 16.07.2010 tarihli köşe yazısı) <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/15330149.asp>, erişim tar.: 17.08.2001

³⁹ Hilfu'l-Füdul Teşkilatı, Emevilerin ilk döneminde de etkisini göstermiştir. Muaviye'nin Medine valisi Velid b. Utbe ile Peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin arasında bir mal yüzünden çıkan tartışmada Hz. Hüseyin'in hakkı gasp edilmek isteniyordu. Buna karşılık Hz. Hüseyin "Allah'a yemin ederim ki eğer hakkımı vermezsen, kılıcımı kuşanur, Rasûlullah'ın mescidine gider ve halkı Hilfu'l-Füdul'a davet ederim" demiş ve karşılığında malını gasp edilmekten kurtarmıştır. Ayrıca İslam toplumu Hilfu'l-Füdul benzeri sosyal kurumları sürekli ayakta tutmuştur. Emeviler Dönemi'nde kurulan *Divanu'l-Mezalim*'in böyle bir teşkilat üzerine kurulup faaliyetlerine devam ettiği söylenebilir. Bkz. ARI, a.g.m., 383 – 384

⁴⁰ Osmanlı dönemi sivil toplum anlayışının toplumsal ve siyasal analizi için bkz. Halil İNALCIK, "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Der: Fuat Keyman, A.Yaşar Sarıbay, Ankara, 1998, s. 75 – 78

Osmanlı dönemine dair sivil toplum anlayışı konusunda sosyal bilimciler arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Osmanlı sosyal hayatında yer alan tarikatlar ve lonca teşkilatı gibi yapıları sivil toplum olarak kategorize eden anlayışın⁴¹ yanı sıra bu tür yapıları bir ön-sivil toplum örgütü⁴² ya da sivil toplum örgütü olarak kabul etmede muğlâk olan görüşler de mevcuttur.⁴³ Osmanlı’da tarikatlar sivil toplum tartışmalarının merkezinde yer alan kurumlardır. Tarikatların kurumsal yapısı, üyeleriyle ve devletle olan münasebeti, sosyal hayatta ne tür ihtiyaçlara cevap verebildiği gibi konularda ne kadar çok derinlemesine bilgi sahibi olunursa, sivil toplumun varlığı ve etki alanının sınırlarını ve gücünü anlayabiliriz.

Osmanlı’daki tarikatlar, sivil toplum olarak nitelendirilmektedir. Tarikatı, bir dini kurum; bir sosyal örgütlenme yahut sosyal bir hareketin, ihtiyaçlarına, ideallerine tercüman olan bir kurum olarak ele alabilirsiniz. Tarikatlar devlet ile toplum arasında tampon yapı işlevi görmektedir. Ve tarikatlar bir yandan halkı kendilerine bağlayarak toplumsallaştırıcı bir ajan rolü üstlenirken, diğer yandan resmi kuruluşlarla da bağlantıyı sağlıyorlardı. Bu bağlantıyı sağladıkları oranda da “bir sosyal seyyaliyet” fonksiyonu görmüşlerdir.⁴⁴ Dolayısıyla tarikat, insanların dini ritüellerini yerine getiren bir kurum olmakla birlikte, insanların sosyal ihtiyaçlarını da devlete ileten sosyal mekanizmadır. Osmanlı’da sivil toplum algısının dışındaki farklı algılama durumlarından birisi de, sivil toplum olarak adlandırdığımız yapıların devletle olan ilişkisidir. Batı’da sivil toplum, devletten bağımsız ve devletin hegemonik yapısı dışında kendine yer bulurken Osmanlı’da bu anlayış, devletle iç içe olan hatta devletin beka-

⁴¹İNALCIK, a.g.m., s. 74 – 87

⁴² Sivil toplumun modern toplumda rastlanan bir sosyal olgu olduğu ve bu nedenle Osmanlı’da benzer yapıların “bir tür ön – sivil toplum” kurumu olarak değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili bkz. Mehmet Ö. ALKAN, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839 – 1945”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, (Editör: A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998

⁴³ Şerif Mardin’in Osmanlı toplumunda sivil toplumun varlığı konusunda yaşadığı ikilem ve Mardin’in sivil toplum hakkındaki düşüncelerinin geniş bir analizi için bkz. Yılmaz YILDIRIM, *Şerif Mardin Düşüncesi Işığında Türk Modernleşmesi Açısından Sivil Toplum ve Osmanlı Kaynakları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007

⁴⁴ Şerif MARDİN, *Din ve İdeoloji*, İletişim yayınları, İstanbul, 1992, s. 71

sını sağlayan entegre olmuş bir yapıdır⁴⁵. Bu nedenle Osmanlı'da bugünkü anlamda bir sivil toplum örgütlenmesinin olmaması, dini tarikatlara, birey ile devlet arasında köprü görevi yapan ve sivil toplumun işlevini yerine getirmeye çalışan bir kurum haline getirmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti, günümüz devlet anlayışının dışında olan bir patrimonyal hanedan devletidir. Osmanlıda devlet, çeşitli din, etnik, kültür birlikleri üzerinde bir şemsiye teşkil etmektedir. Devletin ortak bir ideolojisi, ortak bir dini, hatta ortak bir siyasî rejimi yoktu. Osmanlı devleti, sultanın merkezi hâkimiyetini tanıyan her grubu kendi şemsiyesi altına koyuyordu.⁴⁷ Bu bağlamda bakıldığında Batı'daki devlet algısıyla, Osmanlı'daki devlet algısı da farklıdır. İnalçık'a göre Osmanlı Devleti'nin tek kaygısı, vergi kaynaklarını korumak ve azamiye çıkarmaktır. Kamu bayındırlık işleri ve sosyal faaliyetleri vakıflar yerine getirmektedir. Grupları, kurumları, olduğu gibi yerinde bırakmış bunların içişlerine karışmamıştır. Şehirde mahallelere değil, yalnız pazara karışırdı devlet. Her grup, mahalle, aşiret veyahut gayri müslim cemaat, kendi temsilcisini, kethüdasını seçmektedir. Mesela Patriklik: Metropolitler bir araya geliyor, patriği seçiyor. Padişah ona berat verdiği zaman o, resmen gayri Müslim cemaatle devlet arasında aracı, yani o cemaatin mümessili sayılıyor. Kethüdalık, bu fonksiyonun genel ifadesidir; gruplar kethüdayı seçer, sultan ona otorite sağlar. Devletin tarikatla bağlantısı da bu şekildedir. Tarikat reisi sadece, halk nezdinde dini otorite değil aynı zamanda devlet ile cemaat arasında da aracı rolündedir.⁴⁸

İslamî düşünce geleneğinden beslenen aydınlar, İnalçık'ın Osmanlı toplum tahliline katılmakla birlikte Osmanlı sivil toplumunun kurucu

⁴⁵ Osmanlı'da devlet kendisinin hegemonik tutumuna karşı başka bir kurum ya da otoriteyi kontrol altında tutmayı istemiş ve herhangi bir yapının devletin bekasına karşı tehlike oluşturacak bir konumda olmasını istememiştir. Şeyhülislamlık gibi İslam'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en yüksek makamı, hiçbir zaman bir ruhanî otorite merkezi olmamış, devlet buna kesinlikle müsaade etmemiştir.. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın devletin hâkimiyet ve kontrolünde olduğunu gösterir. O halde inanç olarak İslam'ı kuvvetle öne çıkaran Osmanlı Devleti, sıra onun kurumsallaşmasına geldiğinde onu devletin hâkimiyetine sokmakta tereddüt etmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Yaşar OCAK, "Osmanlı 'Resmi (Yahut İmparatorluk)' İdeolojisi", *Doğu Batı Dergisi*, sayı: 29, Ankara, 2004, s. 80

⁴⁶ MARDİN, *ag.e.*, s. 58

⁴⁷ İNALCIK, *a.g.m.*, s. 75

⁴⁸ İNALCIK, *a.g.m.*, s. 80 - 85

öznesinin şeriat olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹ Bu konuda çalışmalar yapan Bulaç'a göre; Osmanlı'daki cemaat ve sosyal örgütlenmelerin sivil topluma karşılık gelmediğini ifade eden görüş, ciddi bir eleştiri süzgecinden geçmelidir. Sivil toplumun, özünde devletle çatışma halinde olması ve tarihsel süreçleri burjuvaziye ve burjuvazinin ortaya çıkışına endekslenmesi doğru değildir. Sivil toplum, Batı'da burjuva ile ortaya çıkmıştır; ancak anlam itibarıyla hemen hemen her tarihsel dönemde ve toplumda görülebilecek bir fenomendir. Devletle çatışma halinde olma durumu, sivil toplumun teşekkülü ve ortaya çıkışıyla ilgili olmayıp asıl zihinlerde istifhamlara yol açan neden, bizim tarihimizde feodaliteye ve mutlakiyetçi idarelere karşı kendine özgü alan arayışı içerisinde olan bir burjuva sınıfının olmayışıdır. Osmanlı Millet yapısı, dinî, hukukî ve kültürel yönden her grubu kendi içinde mutlak değilse de, görece özerk kılıyordu. Mahalle yönetimleri tam bir sivil toplum örneğidir ve en önemlisi bugün modern devletin üstlendiği çok sayıda toplumsal fonksiyon olan vakıf, cemaat vb. gibi teşkilatlar sivil örgütlenmelere bırakılmıştı. Osmanlı'da siyasî toplumu örfî hukuk, sivil toplumu ve gündelik hayatı da şeriat tanzim ediyordu. Şeriat, sivil toplumun resmi topluma karşı koruyucu kalkanıydı ve buna genellikle Osmanlı yönetimleri riayet etmekteydi.⁵⁰ Dolayısıyla Osmanlı dönemi sivil toplum anlayışı, bir taraftan devletin halkı kontrol altında tutmak için vakıflar ve tarikatlar aracılığıyla devletin bekasını sürdürme gayreti olarak yorumlanırken diğer taraftan şeriatın halk ile devlet arasında bir özgürlük alanı açtığı ve sivil toplumun vakıflar ve tarikatlar aracılığıyla bu alanda neşet etmeye fırsatını bulduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak sivil toplum algılamasındaki ironi ise, Osmanlı Devleti'nin bir bakiye olarak kurulan Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kurucu paradigmasında Batı'ya yüzünü dönmesi ve çağdaş ilerici söylemlerine karşın sivil toplum anlayışı bakımından Osmanlı sivil toplum anlayışının gerisinde kalmasıdır.⁵¹

⁴⁹ Ali BULAÇ, *Din, Devlet ve Demokrasi*, Zaman Kitap Yayınları, İstanbul, 2001, s. 50 – 72

⁵⁰ BULAÇ, *a.g.e.*, s. 105 - 112

⁵¹ Türkiye'de sivil toplum konusunda en önemli olumsuzluk Cumhuriyet döneminin ilk yılları olan tek parti döneminde (1923 – 1946) yaşanmıştır. Tek parti dönemi Osmanlı'dan güdük veya sönük de olsa bir sivil toplum mirası devralmıştı. Osmanlı son döneminde medrese, tarikatlar, vakıflar gibi "geleneksel" sivil toplum kurumlarının yanı sıra; özel teşebbüs, ekonomik gruplar, siyasal partiler, dernekler, işçi hareketleri, kadın hareketleri, medya ve

İslam'ın tarihsel süreçte sivil toplum söylemini tartışırken Medine Vesikası projesine de değinmek yerinde olacaktır. Medine Vesikası'nda sivil toplumun yapısal olarak birebir teşekkülü olmayabilir. Ancak Medine toplumunun hak ve özgürlüklerini korumak ve bir arada yaşamayı öğrenmeyi kolaylaştıran temel önermesinden dolayı bu Vesika, sivil toplumun ontolojisini bünyesinde barındırması açısından önemlidir.⁵² Medine Vesikası,⁵³ sivil toplum bilincini oluşturan bir anlaşmadır.⁵⁴ Özellikle Hılfu'l-Fudûl ile olan bir takım benzerliği, Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi ve sonrasında toplumun sosyal, siyasal ve ekonomik

siyasal akımlar gibi "modern" sivil toplum unsurlarının da önemli ölçüde geliştiğini görmekteyiz. Ancak tek parti döneminin "tekipleştirme" ve "homojenleştirme" politikaları karşısında bu tür sivil toplum unsurlarının bir işlevi kalmamıştır. Yapılan reformların hiçbirinde sivil toplum unsurlarını yaşatacak bir uygulama söz konusu olmamış, aksine sivil toplum dinamiğini tamamen yok edici uygulamalar söz konusu olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer ÇAHA, *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, Plato Film yayınları, İstanbul, 2008. Ayrıca tek partili dönemde sivil topluma ilişkin uygulanan politikaların eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. İlyas DOĞAN, "Türkiye'de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sayı: 9, 2007, s. 1 – 19

⁵² Medine Vesikası sivil toplum tartışmalarıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki üzerine yapılan analizler için bkz. Emin KÖKTAŞ, "Medine Vesikası Post-Modern Bir Sivil Toplum Olabilir mi?", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Bahar Sayısı, İstanbul, 1994

⁵³ Medine Vesikası'nı anlamak için öncelikle zamanına ve imzalandığı toplumun sosyal, siyasal niteliklerine değinmek gerekir. Bu dönemde "Mekke gibi yarımadanun diğer yerleşim merkezlerinde de Arap geleneğinin baskın karakteri kabile ruhudur. Bu durum, yarımadanun iki büyük merkezinde de hemen hemen aynıydı. Mekke ve Taif'in birliği güçlü kabileler tarafından sağlanıyordu. Ancak Medine bu anlamda böyle bir birlikten yoksundu. Çünkü Mekke'de Kureyş, Taif'te Sakif kabilesi siyasî birliği sağlarken, Medine'de başta Evs ve Hazreç ile bu iki Arap kabilesinin müttefikleri Yahudi kabileler (Beni Kaynuka, Beni Nadir ve Beni Kurayza) arasındaki bitmez tükenmez savaş ve çekişmeler, siyasî birliğin sağlanmasına bir türlü imkan vermiyordu. Wellhausen'a göre, işte Peygamber, böylesine muzdarip ve fakat siyasî birliğe muhtaç bir kabileler topluluğu olan Medine'de din ve hukuk temelinde yepyeni ve o günkü Araplar arasında hayli garip bir siyasî birlik kurmaya muvafak oldu." Bkz. Ali BULAÇ, "Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler", *Birikim Dergisi*, sayı: 38 – 39, İstanbul, 1992

⁵⁴ Medine Vesikası, İslamcı düşüncenin özellikle seksenli yıllardan itibaren kaydettiği gelişimde varabileceği üst noktalardan birini temsil etmektedir. Tabii ki bunu yine aynı dönemde özellikle yoğunlaşan kimlik düşüncesi ve kimlik politikasının sosyal teoriye ve siyasî pratiğe hakim olmasından ayrı düşünmemek gerekecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Levent TEZCAN, "İslamcılık ve Toplumun Kurgusu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 6/ İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 517 – 523

hakları konusunda söylem birliği içerisinde olduğunu göstermektedir.⁵⁵ Bu Vesika Hamidullah'a göre anayasa niteliğinde olup ilk İslam Devleti'nin Anayasası olmasından başka, aynı zamanda yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olma özelliği ve ayrıcalığına da sahiptir.⁵⁶ Eski ve yeni müelliflerin büyük çoğunluğu, Vesika'nın hicretin ilk yılında, yani M. 622' de imzalandığını kabul eder. İbn Hişam ve Ebu Ubeyd'in (Vesika'nın aktarılan iki kaynağı) eserlerinde düz ve yekpare bir metinken, Wellhausen onu 47 maddeye ayırmış, daha sonraları Hamidullah, kimi maddeleri kendi içlerinde bölerek bu sayıyı 52'ye çıkarmıştır.⁵⁷ Vesika'nın bizim için önemli tarafı, yazılı bir belge olarak üç ayrı dini ve sosyal blok arasında karşılıklı görüşme ve anlaşma sonucu kaleme alınması ve uygulamaya konulmuş olmasıdır. Vesika'nın hükümlerinden hareketle bir takım soyutlama ve genellemeler yaparak bugün içi referans olacak bazı kurucu ilkeler elde edilebileceğini ve bu kurucu ilkelerin son tahlilde çoğulcu bir toplumsal projeye dayanak olabileceğini düşünmek mümkündür.⁵⁸

Aslında doksanlı yılların başlarından itibaren Ali Bulaç'ın gündeme getirdiği Medine Vesikası tartışmaları İslamcılığın siyaset ufkunun, yani başkalarıyla birlikte, müzakere ile ortak bir dünya kurma ufkunun genişliğine dair önemli ipuçları sunuyordu. İslam'ın verili herhangi bir tarihsel durumda toplumun diğer unsurlarıyla müzakere esasına dayalı bir düzen kurma fikrine açık olduğunun ortaya konulması bakımından bu proje, çağdaş koşullara uygulanabilme imkânının yanı sıra İslam'ın siyasal ve sosyal meselelere üretici bir katkı sağlamasıdır.⁵⁹ Bulaç, kafasındaki İslamî sivil toplum modelini "herkesin hukuk temelinde neysen

⁵⁵"Bizce Medine Vesikası'nda Hilfu'l-Fudûl'un izlerini bulmak mümkündür.. Medine Vesikası'ndaki "Hiçbir kimse müttefikine karşı bir cürüm işleyemez. Şüphesiz zulmedilene yardım edilecektir." maddesi bize Hilfu'l-Fudûl'u hatırlatmakta, Hz. Peygamber'in Medine Vesikası'nı imzalarken Hilfu'l-Fudûl'un prensiplerini yansıttığını göstermektedir". Ayrıca Hilfu'l-Fudûl ile Medine Vesikası'nın ortak yönleri için bkz. Eser, a.g.m., s. 311 – 329

⁵⁶ Ali BULAÇ, "Medine Vesikası ve Yeni Bir Toplum Projesi – Tarihsel ve Sosyal Çevre", (Editör: Yasin Aktay), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 6/ İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 507

⁵⁷ BULAÇ, a.g.m., s. 504

⁵⁸ BULAÇ, a.g.m., s. 511

⁵⁹ Medine Vesikası hakkındaki düşünceler ve İslam'ın siyaset üretebilirliği ile ilgili olarak bkz. Aktay, a.g.m., s. 1272

osun ilkesine göre var olduğu, kimsenin kimse üzerinde baskı kurmaya kalkmadan başkalarını doğal bir realite kabul ettiği ve onun yaşama ve düşünme biçimine saygı gösterdiği ve son olarak da hâkimiyet değil katılma temelinde düzenlenmiş bir toplumsal proje olarak" ifade etmiştir.⁶⁰

KÜRESEL BİR SİVİL TOPLUM SÖYLEMİ VE İSLAM'IN DÜNYA SİYASETİNE MÜDAHALESİ

Küreselleşmenin de bir sonucu veya nedeni olarak ön plana çıkan yeni iletişim ve ilişki kanalları devleti uluslararası ilişkilerin tek aktörü olmaktan çıkardı. Ekonominin ulusal sınırları aşan yapısının yanı sıra üniversite ve bilgi dolaşımının gittikçe yoğunlaşan trafiği, devleti siyasetin tek hedefi veya tek işlem alanı olmaktan biraz daha gerilettiler. Bu durum siyasal varoluş veya davranışların niteliğini de büyük ölçüde değiştirdi. Devlet tabii ki yine en önemli siyasal aktör olmaktan çıkmış değil, ancak tek aktör ve alternatif siyasallıkları tamamen tüketebilen bir üst-belirleyici de artık değildir.⁶¹ Küreselleşmeyle birlikte oluşan bu dalga etkisi, ulusal düzeyde etkinliğini gösteren sivil toplum örgütlerine küresel çapta bir varoluş alanı açarak küresel problemlere müdahale etme hakkı tanımıştır.

Küreselleşme teorilerinin ortaya atıldığı 1990'ların siyaset bilimi terminolojisinde toplumların demokratikleşmesi için gösterilen sihirli reçetede üç ilaç dikkati çekmektedir. Ekonomik alanda piyasa, siyasal alanda demokrasi, toplumsal alanda demokratik sivil toplumun varlığı ve işlerliği. Bu reçeteye göre sivil toplum, ekonomik alanda pazarın, siyasal alanda ise demokrasinin sosyolojik tamamlayıcısı durumundadır. Sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki tamamlayıcı ve dengeleyici etkisi özellikle Doğu Avrupa'da yaşanan değişimler, Güney Amerika ve Sahra Altı Afrika ve Tayvan örneklerinde baskı altındaki toplumlarla zorba devlet arasındaki siyasal dengenin sağlanması sürecinde daha açıklıkla gözlenir.⁶² Özellikle İsrail'in Filistin'e karşı uyguladığı ambargo ve düşük yoğunluklu savaşa mukabil sivil toplum örgütlerinin organize olarak bu ambargoyu yıkma teşebbüsleri ve müteakiben oluşan

⁶⁰ Bahattin AKŞİT, "Türkiye ve Ortadoğu'da Sivil Toplum Tartışmaları: Sivil, 'Mivil' yada 'Tivil' Toplum", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003, s. 22

⁶¹ AKTAY, a.g.m., s. 1270

⁶² G. WHITE'dan akt. TOSUN, a.g.e., s. 115

ve etkisi bugün de şiddetle hissedilen Mavi Marmara Olayı ve ‘Arap Baharı’ adı verilen Arap ülkelerindeki zorba rejimlere karşı yürütülen ayaklanmalar ve devamında gelen devrimler, sivil toplumun olaylara müdahalesini gerekli kılmıştır.

Günümüzde küresel şartların getirdiği imkânlarda sadece lokal faaliyet alanında kalmayan ve ulus ötesi alanlar da açan bir küresel sivil toplumdaki söz etmek mümkündür. Sivil toplum içerisinde sayabileceğimiz hükümet dışı ve farklı alanlarda faaliyet gösteren gönüllü kuruluşlar, düşünce kuruluşları gibi birçok örgüt artık ülke sınırları haricinde de etkinlik alanları aramakta ve planlamalarını da bu düzlemde geliştirmektedirler.⁶³ Küresel sivil toplum; içerisinde bireylerin, grupların ve sosyal hareketlerin var olan güç ilişkilerini çözmek ve dönüştürmek adına dünya ölçeğinde etkin bir şekilde organize olduğu ve manevra yaptığı bağımsız bir sosyal alandır.⁶⁴ Küresel sivil toplum çağını yaşadığımız bu dönemde İslam’ın sivil toplum söylemini İslamî eğilimli sivil toplum kuruluşları oluşturmaktadır. İslamî eğilimli STK’lar, İslamcı hareket ve düşünce içinde yeni bir duruma karşılık gelmektedir. Geleneksel tarikat ağının devamı olan ve kimi tarikatların dernek veya vakıf biçiminde yeniden örgütlenmesinden ibaret olan oluşumların yanında, bunlardan bağımsız olarak yapılanan ve toplumsal taban olarak tarikat ağı üzerine oturmayan yeni sivil örgütlenmeler de dikkati çekmektedir.⁶⁵ İslamî eğilimli STK’ların ciddi bir biçimde destekledikleri sivil toplumcu anlayış Batı’ya ait bir değer olarak değil, Türk toplumunun kendi geçmişinde sahip olduğu bir olgu olarak kavramsallaştırılmaktadır.⁶⁶ İHH İnsani Yardım Vakfı’na göre “ Vakıfların pek çok şeyi üstlendiği bir vakıf mirası söz konusu elbette. Ancak daha sonra bu kültüre bir set çekilmiş. Yurtdışındaki NGO’ların birçoğu gelmişler ve bizim arşivlerimizi araştırmışlar, bunun ciddiyetini de anlamışlar” ifadesiyle Osmanlı’daki sivil

⁶³ Muhammed KOTAN, *Küresel Bir Sivil Toplum Olarak İHH*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, s. 30

⁶⁴ KEANE’den akt. KOTAN, *a.g.e.*, s. 30

⁶⁵ AKŞİT & DİĞERLERİ, *a.g.m.*, s. 664

⁶⁶ İslami eğilimli STK’lar, sivil toplum geleneğini Osmanlı Devleti’ne dayandırmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahattin AKŞİT & B. TABAKOĞLU & A. SERDAR; *Sivil Toplumun ve Katılımın Güçlendirilmesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü Projesi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji, Ankara, 2002, s. 272

örgütlenmelere verilen öneme vurgu yapılmaktadır. Bu ve benzeri yorumlamada yatan düşünce Batı'da gelişmiş olduğu kabul gören sivil toplumun Osmanlı'da zaten var olduğu fakat Cumhuriyet'le bu mirası geriletildiğidir.⁶⁷ Dolayısıyla İslamî eğilimli STK'lar arasında "kendi öz değerlerimize" sahip çıkarak Türkiye'de yeniden sivil toplumu tesis etmek mümkün olduğu fikri önemli bir ağırlığa sahiptir.⁶⁸

İslamî eğilimli STK'ların sivil bir örgütlenme modeli ile kamusal alanda belirmelerini, son yirmi yılın politik gündemine yön veren konulardan biri olan 'siyasal İslam'ın yükselişi' ile ilintili ve eş zamanlı bir gelişme olarak okumak mümkünse de, tüm bu İslamî 'sivil uyanış'ı yalnızca söz konusu politik dinamiklerin bir iz düşümü olarak anlamak, konunun gerçek sivil bileşenlerini açığa çıkarma girişimlerinin ufkunu daraltıcı olacaktır. Günümüz Türkiye'sinin İslamî eğilimli STK'larının kendilerinden menkul var oluş nedenleri, sınıfsal referansları ve örgütlenme ilkeleri söz konusudur. Bu STK'ların varlıklarının bir yandan Türkiye'deki sivil toplumun farklılıkları 'tolere' etme kapasitesini arttırıcı bir etki yarattığından, diğer yandan ise sivil enerjinin agonistik (karşıdakini olduğu gibi tanıyan ve kabul eden) bir çatışmayı örgütleyebilmesi yetisi kazanması yolunda önemli katkılarda bulunduğundan söz etmek mümkündür.⁶⁹ Ayrıca İslamî eğilimli STK'ların varoluş tarihi, Türkiye'deki sosyal mobilizasyonların ve dönemin siyasî gelişmelerinin de etkisine göre şekil almıştır. Bu sosyal kırılmaların başında kırsal bölgelerden kente göçlerin artmasının sonucunda, kentlerde "dinin yeniden keşfi", bu düşüncedeki örgütlenmelerin artışı gelmektedir. Bu duruma, modernitenin yaşadığı kriz, kimlik patlaması ve ulus-devlete duyulan güvenin aşınması gibi küresel nedenler yanında, 1980 sonrası uygulanan politikalar da neden olmuştur.⁷⁰

⁶⁷ İslami eğilimli STK'ların Cumhuriyet dönemi devlet anlayışı hakkındaki düşünceleri ve yaşadıkları tecrübe hakkında bkz. Akşit & diğerleri, a.g.m., s. 664 – 681. Ayrıca Ramazan YELKEN, "Türkiye'de Devlet Eksenli İnsan Hakları Söyleminden Sivil Toplum Eksenli İnsan Hakları Söylemlerine Geçiş (İHD ve MAZLUMDER ÖRNEĞİ)", *İnsan Hakları Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İstanbul, 2005, s. 9 – 45

⁶⁸ AKŞİT & DİĞERLERİ, a.g.m., s. 670

⁶⁹ AKŞİT & DİĞERLERİ, a.g.m., s. 679

⁷⁰ TOSUN, a.g.e., s. 220

İslam'ın yeni sivil toplum söylemini analiz edebilmek için küresel bir sivil toplum haline gelen ve bu yönüyle dünyanın çeşitli kriz bölgelerine yaptığı yardımlar ve oluşa gelen dünya sisteminin politik sorgulanamazlığını sivil direnişle kırmaya çalışan ve özelde Türkiye'nin genelde ise İslam Dünyası'nın ve dünyanın son bir yılda önemli gündem maddeleri içerisinde yer alan Mavi Marmara Olayı'nın baş aktörü İHH'yı (İnsani Hak ve Hürriyetler Vakfı) ve bunun üzerinden İslam'ın dünya siyasetine müdahalesini değerlendirmek gerekmektedir. İHH vakfı, 1990'lı yılların ortalarında Türkiye'de siyasal İslamcılığın hareketlenmeye başladığı ve ülke genelinde tartışıldığı bir ortamda kuruldu.⁷¹ Vakfın kuruluş amacı; 1992 – 95 yılları arasında devam eden Bosna savaşında mağdur olan Boşnak Müslümanlara yardım götürmektir. Bu dönemde Türkiye'de İslamî söylemlerle toplumsal tabanını oluşturmuş olan Refah Partisi'nin siyasal arenada etkin bir hale gelmesi ve resmi devlet eksenli siyasetten koparak merkez-çevre bağlamında, iktidarın çevre lehine çalıştırılabildiği bir dönemin başlaması, Türkiye'de uzunca bir süre çevre düzleminde kalan ve İslamî hassasiyetleri olan büyük bir nüfusun özgüven kazanarak Türkiye içerisinde hem siyasal arenada hem de mümkün olan diğer sivil kamusal alanlarda seslerini duyurmaya başlamasına neden oldu. Bu özgüven aynı zamanda bu kesimin Türkiye'nin ötesinde dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan ve ortak tarihi bağların ve dini duygudaşlığın bulunduğu bölgelerle temaslar kurulması sonucunu doğurdu. Böylece Türkiyeli ve dünyada yaşanan olaylara kayıtsız kalmayan toplumsal bir muhayyile oluştu ve bu muhayyile hem siyasî hem de sivil bir hareket olarak, mevcut hassasiyetlerin tam ortasında yerini aldı. Gün yüzüne çıkan bu kaygı ve hassasiyetlerden dolayı İHH, kendi-

⁷¹ İslami eğilimli STK'ların kuruluş amacı birbirinden farklı olabilmektedir. Bazıları ulusal düzlemde mücadele ederken bazıları da uluslar arası arenada mücadelesini vermektedir. Ancak ortak kanaat bu STK'ların İslami hassasiyete sahip olmalarıdır. Bunun yanı sıra "her ne kadar temel bir paydayı paylaşıyorlar da, birbirinden farklılaşan kimliklere sahip olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir. Bu farklılaşmayı sınıf, cinsiyet, eğitim gibi parametrelerin yanında ideolojik farklılıklarıyla da açıklamak mümkün görünmektedir. Bugün gelinen noktaya itibarıyla kimi İslami eğilimli STK'lar evrensel insan hakları ilkeleri kendilerine temel referans noktası olarak koyarken, kimisi Türk toplum değerlerini de içine alan İslami bir yaşam tarzını hayata geçirmek için çalışmaktadır." Ayrıntılı bilgi için bkz. AKŞİT & DİĞERLERİ, a.g.m., s. 664.

sini İslamî eğilimli bir sivil toplum kuruluşu olarak tanımlamaktadır.⁷² Çünkü İHH Vakfı Başkanı'na göre; İslam düşüncesinde yer alan 'ümmet' bilinci, nerde olursa olsun Müslüman kardeşinin sorunlarıyla hemhal olmayı gerektirdiği için İHH, dünyanın kriz bölgelerinde var olmayı ve Müslüman halka destek çıkmayı her zaman için kendisine ilke edinmiştir.⁷³ Kriz bölgelerinde, Müslüman ülkeler tarafından oluşturulmuş herhangi bir teşekkül olmaması, Yeni Dünya Düzeni⁷⁴ söylemine sahip ülkelerin yerli halkta açtığı yaraya İHH, ilaç olmayı ve her türlü fizyolojik ve psikolojik ihtiyacı gidermeyi planlamasını sağlamıştır.

İHH'nın küresel ölçekte mücadelesini arttırması ve dünya siyasetinin oluşmuş klişe politikalarına karşı bir 'yarma hareketi' ve sivil toplum politikası üretmesi, Türkiye'nin dış politikasıyla ve özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin son dokuz yılda köklü bir paradigma değişimine uğrattığı uluslararası ilişkilerle yakından ilgilidir.⁷⁵ Bir küresel sivil toplum

⁷² KOTAN, *ag.e.*, s. 16 – 17

⁷³ Bülent YILDIRIM, *Av. Bülent Yıldırım İle İHH Hakkında*, www.islammedya.com'un Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj. Bkz. <http://www.islammedya.com/roportaj>, erişim tarihi: 10. 01. 2008

⁷⁴ Soğuk savaş sona erdikten sonra, dünya iki kutuplu düzenden tek kutuplu düzene bir geçiş yaşadı. Dünyanın tek süper gücü olan ABD, küresel sermayenin de desteğini alarak dünyayı yeniden şekillendirmeye başladı. "Yeni Dünya Düzeni" olarak adlandırılan bu sistem enerji kaynaklarını, yeraltı ve yerüstü zenginliklerini kendi himayesine almaya çalışan devletlerin çatışmasını beraberinde getirdi. Sözü edilen bu kaynaklarca zengin olan Müslüman Coğrafyalar, çatışmanın ve savaşın tam da göbeğinde buldular kendilerini. Müslüman devletlerin ekonomik ve askeri anlamda yetersiz olmaları, diğer güçlü devletlerin bu topraklarda tasarruf etme özgürlüğünü sağladı. Ortadoğuyu da içine alan Afrika'dan Orta Asya'ya kadar olan bu bölgede savaşlar, çatışmalar halen devam etmektedir. Bu bölgenin haritaları yeniden çizilmeye başlanmış ve bu coğrafyada yaşayan insanlar açlık, zulüm ve işkence görmüş bir kısmı ise göçe zorlanmıştır. Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra, Müslümanların hamiliğini yapacak bir güç olmayınca, İslam'ın bu gelişmelere müdahale etme şansı ortadan kalkmıştır. 1969 yılında kurulan İslam Konferansı Örgütü de, dünyadaki gelişmelere gereken müdahaleyi gösterememiştir. Bkz. İbrahim KARAGÜL, "İslam Coğrafyası Kendi Devrimine Hazırlanıyor", (Musa Argüç'ün İbrahim Karagül ile Yaptığı Röportaj), *Vuslat Dergisi*, sayı:59, İstanbul, 2006

⁷⁵ "Türkiye, uzunca bir süre şu anda ülke sınırları dışında kalan çok geniş toprak parçalarının dâhil olduğu Osmanlı devletinin bir minyatürü olarak bu gün varlığını sürdürmektedir. Bu yüzden komşularıyla ve bu toprak parçalarıyla geçmişten gelen ortak bir tarih bilincine sahiptir. Osmanlı devletinin yıkılmasıyla birlikte bir ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Bu toprak bakımından küçülme ve devlet yapısındaki değişimlerden sonra Türkiye uzunca bir süre dışa kapalı ve komşularıyla ihtilaflı bir şekilde varlığını devam ettirdi. İlk

kuruluşu olan İHH'nın dünyanın farklı bölgelerinde yaptığı faaliyetler, iyiliğin ve yardımlaşmanın dünya üzerinde tesisine katkı sağladığı gibi Türkiye ile diğer halklar arasında gönül köprüleri kurarak Türkiye'nin son yıllarda dış politikada hedeflediği dünyayla entegrasyon amacına da büyük katkı sağlamaktadır. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin dışişlerinde son yıllarda benimsediği dünyayla daha fazla entegrasyon ve kriz bölgelerine müdahil olma yaklaşımı, aynı hassasiyetleri bir sivil oluşum olarak gözeten ve o yönde faaliyetler yapan İHH'nın hükümetin dış politikasıyla yolunun kesişmesini zorunlu kılmaktadır.⁷⁶

defa Turgut Özal hükümetinin bu dışı kapanmacı yapının aşılması yönünde attığı adımlardan sonra AK Parti hükümetinin iktidara gelmesiyle birlikte özellikle dış politikada büyük bir değişim yaşandı. Bu değişim, Dışişleri bakanı Prof. Dr. Ahmed Davutoğlu'nun akademisyenken teorik çerçevesini çizdiği ve bir kitap haline getirdiği "Stratejik Derinlik" adlı kitabında bahsettiği dış politikada "komşularla sıfır sorun ve dünyayla tam entegrasyon" stratejisini, dışişleri bakanı olmasıyla birlikte uygulama şansı bulmasıyla yakından alakalıdır. Teorik çerçevesi dışı sonuna kadar açık olmak olan bu süreçte Türkiye hem komşularıyla hem de Güney Amerika ülkelerinden Uzak Doğu, Orta Doğu ve Afrika'ya kadar birçok ülkeyle ekonomik, kültürel ve siyasi bağlar kurarak anlaşmalar imzaladı. Bu ülkelerle vizelerin kaldırılması ve karşılıklı ilişkilerin canlandırılması adına birçok faaliyet gerçekleştirildi. Bu durum Türkiye'nin etkin bir aktör olarak dünya siyaset sahnesine çıkmasına sebep oldu. Dolayısıyla Türkiye dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan krizlere müdahil olmaya başladı. İHH vakfı ise küresel bir sivil toplum örgütü olarak insani yardım faaliyetlerini dünya genelinde 120 ülkede sürdürmekte. Tarih boyunca beraber yaşanan topraklar da dâhil olmak üzere birçok felaket bölgesine yardım götürüyor." Ayrıntılı bilgi için bkz. KOTAN, *a.g.e.*, s. 66. Ayrıca www.ihh.org.tr/ internet sitesinden de İHH Vakfı ile ilgili geniş bilgilere ulaşılabilir.

⁷⁶ Örneğin İHH'nın "Filistin'e Yol Açık" kampanyası esnasında Mısır hükümetiyle yaşadığı sıkıntılar, Türk dışişlerinin etkin diplomatik müdahaleleri sayesinde çözüme kavuşturuldu ve bu destek eylemlerinin sorumluluğu kendisini bağlayan İHH vakfının bu eyleminin hükümet tarafından olumlu olarak algılandığı şeklinde yorumlandı. Çünkü Mısır'ın Gazze'ye açılan sınır kapısını kapalı tutması, Türk hükümetinin de tasvip etmediği bir uygulamaydı. Diğer bir örnek ise "Rotamız Filistin, Yükümüz İnsani Yardım" kampanyası esnasında yardım gemilerine saldıran İsrail devletine karşı Türk hükümetinin aldığı çok sert tavidir. Ortak dini hassasiyetlerden dolayı Türk dış politikası uzunca bir süredir Filistin meselesini çok yoğun bir şekilde sahiplenmek şeklinde bir tutum benimsiyordu ve bu bağlamda İsrail'in politikalarını her fırsatta sert bir şekilde eleştiriyordu. Aynı hassasiyetlerle yola çıkan insani yardım gemilerine yapılan saldırıya karşı çok sert bir tutum takınması ve yardım gemilerinde mağdur olan ve tutuklanan aktivistleri sahiplenerek onların sağ salım ülkelerine dönmelerini sağlaması, Türk dış politikasının bu eylemi arzulan sonuçlarıyla birlikte tamamen desteklediğini göstermektedir. Bu durum danışıklı bir ortaklık değil aksine aynı amaç uğruna verilen farklı düzlemlerdeki mücadelelerin kesişmesidir." Bu konunun geniş bir değerlendirmesi için bkz. KOTAN, *a.g.e.*, s. 63 – 65

Küresel ve ümmetçi bir söylem geliştiren İHH'nın, İslam Coğrafyası'nda yer alan kriz bölgelerindeki direnişlere söylem olarak doğrudan destek vermesi ve bu bölgelerdeki halka din ayrımı gözetmeksizin insani yardım konusunda mümkün olduğu sürece katkı sağlaması siyasî bir duruş olarak görülmelidir. Özellikle Çeçenistan, Irak, Filistin, Sudan, Bosna-Hersek gibi savaş yaşamış ve halen yaşayan ülkelerdeki direnişler doğrudan desteklenirken, savaştan zarar gören direnişçiler ve ailelerine de yardım edilerek direnişe sahip çıkılmaktadır.⁷⁷ Dolayısıyla dünya siyasetine müdahale, dolaylı ya da direkt olarak ve İslamî eğilimli bir STK olan İHH aracılığıyla gerçekleşmektedir.⁷⁸ Ayrıca İHH, bu ülkelerde yardım faaliyetlerini sürdürürken Türkiye'de ve Dünya'da kamuoyu oluşturmak ve dikkatleri bu bölgelere çekmek için bazı girişimlerde bulunmaktadır.⁷⁹ Bu girişimlerin başında kriz bölgeleri hakkında hazırlanan raporlar ve basılan kitaplar bulunmaktadır. Bu raporlar⁸⁰ ve kitaplar⁸¹, savaş

⁷⁷ Bülent YILDIRIM, "Filistin meselesi salt bir vatan meselesi değildir!", (Cevdet Kılıçlar'ın Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj),<http://insaniyardim.ihh.org.tr/37.-sayi/roportaj-bulent-yildirim-filistin-meselesi-salt-bir-vatan-meselesi-degi.html>. (erişim tarihi: 14. 09. 2011). Ayrıca Yıldırım'ın İsrail Kanal 10Televizyonuna verdiği röportaj için bkz. Bülent YILDIRIM, "Mavi Marmara Hakkında", <http://www.on5yirmi5.com/genç/haber.20155/bulent-yildirim-israil-tvye-roportaj-verdi.html>, (erişim tarihi: 14. 09. 2011)

⁷⁸ İslam'ın dünya siyasetine müdahalesi olarak da yorumlayacağımız bu durum, İHH'nın bir sivil toplum kuruluşundan daha fazla bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu konuyla ilgili önemli bir başvuru olarak Bülent YILDIRIM, "Lübnan'da Oyunu Biz Bozduk!", (Fadime Özkan'ın Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj), *Yenişafak Gazetesi*, Yayın tarihi: 05. 09. 2006, (erişim tarihi: 14. 09. 2011)

⁷⁹ Bülent YILDIRIM, *Av. Bülent Yıldırım İle İHH Hakkında*, www.islammedya.com'un yaptığı röportaj, ayrıca Bülent YILDIRIM, "Mavi Marmara Özgürlüğü ve Direnişi Öğretti" (Ziya Gündüz'ün Yıldırım ile yaptığı röportaj), *Vuslat Dergisi*, sayı: 121, İstanbul, 2011

⁸⁰ Kriz ve savaş bölgeleriyle ilgili bir çok rapor hazırlanmıştır. Örneğin *Doğu Afrika Kuraklık Raporu*, *Doğu Türkistan Özet Raporu*, *Mavi Marmara Raporu*, *Irak Raporu*, *Çeçenistan Raporu*, *Mescid-i Aksa Sempozyumu* vb. Ayrıntılı bilgi için bkz. www.ihh.org/rapor-makale/tr internet adresine bakılabilir.

⁸¹ İHH Vakfı'nın kriz ve savaş bölgelerindeki duruma dikkat çekmek için hazırladığı kitaplar: Zahide Tuba KOR, *Lübnan, İç Savaşların Gölgesinde*, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006; Adil YURTKURAN, *Açe, Güneydoğu Asya'da Bir İslam Beldesi*, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006; Çeçenistan, *Yasak Ülke Kayıp Vicdan*, Edisyon, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006; Aslıhan AKMAN, *Azerbaycan, Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi*, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006; Asuman KALUFYA, *Afrika Menekşesi, Tanzanya*, İHH Yayınları Hatırat Dizisi - 2, İstanbul, 2006; Fatma Tunç YAŞAR, *Batıtrakya, Meriç'in Öbür Yakası*, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006; Ahsen UTKU, *Doğu Türkistan, İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul,

bölgelerindeki insan hakkı ihlallerini, toplumun yapısını, dinsel grupları, ekonomik durumu, siyasî tarihini ve sorunların giderilmesi için çözüm önerilerini ortaya koymaya çalışmakta ve böylece kamuoyunun ilgisini sürekli diri tutmayı amaçlamaktadır.

SONUÇ

Küreselleşmeyle birlikte dönüşüm yaşayan sivil toplum anlayışı, öncesinde ulusal çapta etkinliğini sürdürürken, 1980'lerden sonra küresel çapta ve dünya vatandaşlığının kaygısını güttüğü birçok probleme karşı bir duruş sergilemeye ve din, millet, ırk, mezhep ayrımı yapmaksızın çözümler üretmeye ya da siyasî otoritelere karşı yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Bu yapısal dönüşümün merkezinde, siyasal yapıların aygıtlarının zamana göre farklılık göstermesi ve küresel örgütlenmeyi gerektiren iletişim araçlarının varlığı yer almaktadır. Devletlerin siyasî ve ekonomik çıkarlarından bağımsız olarak filizlenen bu sivil örgütler, yönetim tarzı bakımından despotik ve baskıcı yönetimler altında yaşayan halkları da 'zamanın ruhu'na çağırarak siyasal rejimlere karşı ayaklanmaları ve hatta devrimleri tekrardan tarih sahnesine getirmişlerdir. Böylelikle bir ara kurum olan STK'lar, siyasî bir mekanizma olarak ulusal ve hatta uluslararası çapta politika üretmeye başladılar.

İslam'ın tarihsel süreçte sivil toplum söylemlerinin tartışıldığı bu makalede, İslam'ın sivil toplum söylemi kanaatimizce Hılfu'l-Fudûl teşkilatıyla başlamaktadır. Bu teşkilat, zamanının siyasî otoritesinden bağımsız olması ve sadece mağdur insanların haklarını korumayı amaçlaması bakımından, çağdaş sivil toplum kuramlarının öne sürdüğü sivil toplum kriterleriyle temelde uyuşan bir yapıya sahiptir. Osmanlı'daki sivil toplum tartışmaları ise, sosyal bilimcilerin Osmanlı toplum yapısını nasıl yorumladığıyla alakalıdır. Genel kanaat, Osmanlı'da sivil topluma dair yapılanmaların olduğu yönündedir. Ancak bu örgütlenmelerin kemale ermiş bir sivil örgüt olup olmaması konusunda ortak bir görüş bulun-

2006; *Afrika: Zengin Kıtanın Açlık Öyküsü*, İHH Yayınları, İlmi Toplantılar Serisi, İstanbul, 2007; Fayeze KHALİL, *Tarihin Tanığıyım Bir Filistinli Diplomatın Hayatı*, İHH yayınları, İstanbul, 2001

mamaktadır. 1990'lı yıllarda alevlenen ve Ali Bulaç'ın temellendirmesini yaptığı Medine Vesikası tartışmaları ise, İslam'ın sosyal ve siyasal hayata müdahalesi ve yeni bir toplum oluşturmada dinin kurucu aktör olabilmesini tartışmaya açmakla birlikte toplumların birlikte yaşama tecrübesini öncüllemesi bakımından da önemlidir. Bu tartışmalar akademik çevrenin uzun süre gündeminde kalması ve İslam'ın sosyal problemlere çözüm üretmesini sağlayacak 'diriliği' bünyesinde taşıması bakımından da ayrı bir değere sahiptir. O halde İslam'ın tarih içindeki sivil toplum söylemlerini şu şekilde dönemlere ayırabiliriz: İlk Hılfu'l-Fudûl ile başlayan, Müslüman olmayan insanların haklarının korunduğu 'evrensel korumacı' sivil toplum yaklaşımı; ikinci olarak Osmanlı döneminde devletle iç içe geçmiş, devletin bekasını gözeten, devlete karşı olmayan, burjuva yoksunu, dinsel motiflerin baskın olduğu 'devlete eklenmiş' sivil toplum yaklaşımı; üçüncü olarak ise, Bulaç'ın üzerinde çalıştığı Medine Vesikası ile devam eden, herkese ibadet, siyasî, kültürel ve ekonomik özgürlüklerini sağlayan ve temel ilke olarak bireyin özgürlüğünün diğer bireylerin özgürlüğü tarafından sınırlandırılmaması şeklinde formulüze edilen 'liberal İslamcı' sivil toplum yaklaşımı ve dördüncü olarak 1990 yılından sonra başlayan özellikle 28 Şubat Kararları'nın getirmiş olduğu yasaklardan sonra hız kazanan, cemaatlerin siyasî, sosyal ve ekonomik alana müdahalesini amaçlayan, resmi söylemle barışmayı hedefleyerek şeffaflığı ve hesap verilebilirliği önceleyen ve 'legal cemaatçiliği' merkeze alan 'İslamî Eğilimli Sivil Toplum yaklaşımı'.

İHH, bu sivil toplum söylemleri içerisinde son dönem sivil toplum anlayışı içerisinde değerlendirilebilecek ve resmi ideolojiden bağımsız fakat devletin dış politikasıyla genelde söylem birliği olan küresel bir sivil toplum örgütüdür. Diğer sivil toplum örgütlerinden farklı olarak İHH, ulusal bazda insan hakları konusunda mücadelesini sürdüren ve fakat dünyanın kriz ve savaş bölgelerindeki halkların haklarının savunuculuğunu yapmakla birlikte insani yardım konusunda da oldukça aktif davranan ve sivil toplum politikasını dünya siyasetine müdahaleye varacak kadar keskin bir biçimde kurgulayan bir sivil toplum yapılamasıdır. İHH'nın diğer sivil toplum örgütlerinden bir diğer ise, dünyadaki sivil toplum örgütlerinin evrensel düzeyde yapılanmasını yerinde ve

zamanında tespit ederek, örgütlenmesini küresel ölçüğe yaymasını bilmesidir. ▽

KAYNAKLAR

- AKTAY, Yasin, “İslamcı Politik Teolojinin Seyir Notları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce cilt 9/Dönemler ve Zihniyetler*, (Editör: Ömer Laçiner), İletişim yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Amerika’da Sivil Toplum ve Sivil Dinin Temelleri”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı: 4, İstanbul, 2003
- _____, & Diğerleri, “İslamî Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 6/ İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay). İletişim yayınları, İstanbul, 2004
- _____, “Türkiye ve Ortadoğu’da Sivil Toplum Tartışmaları: Sivil, ‘Mivil’ yada ‘Tivil’ Toplum”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003
- _____, & B. Tabakoğlu & A. Serdar; *Sivil Toplumun ve Katılımın Güçlendirilmesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü Projesi*, ODTÜ FEF Sosyoloji, Ankara, 2002
- ALİOĞLU, Mehmet, *Hz. Muhammed (s.a.s) – Siyer-i Nebi*, Konevi-Der Yayınları, Konya, 2009
- ALKAN, Mehmet Ö., “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839 – 1945”, *Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, (Editörler: A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998
- ALTAN, Mehmet, “Küreselleşmenin Ekonomik Boyutları”, *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İلمي Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001
- ALTUN, Fahrettin, “Teknolojik Determinizm ve Bir Muhalefet İmkânı Olarak İnternet”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı: 3, İstanbul, 2003
- ARABACI, Ahmet, “Küresel Sivil Toplum Ağlarına Doğru: Küresel Düzlemde ve Avrupa Birliği’nde Çevreci Gruplar”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı: 3, İstanbul, 2003
- ARI, Salih, “Hılfu’l-Füdul Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, Van
- ARSLANEL, M. Nazan, “Sivil Toplum, İslamîyet ve Demokrasi”, *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi*, Eylül 2006 sayısı, İstanbul
- ASLAN, Adnan, “Küreselleşme ve Din”, *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İلمي Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001

- ASLANOĞLU, Rana A., "Bir Kültürel Karışım Olarak Küreselleşme", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998
- BULAÇ, Ali, *Din, Devlet ve Demokrasi*, Zaman Kitap Yayınları, İstanbul, 2001
- _____, "Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler", *Birikim Dergisi*, sayı: 38 – 39, İstanbul, 1992
- _____, "Medine Vesikası ve Yeni Bir Toplum Projesi – Tarihsel ve Sosyal Çevre", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 6/ İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim yayınları, İstanbul, 2004
- CİHAN Ahmet, İlyas Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F yayinevi, İstanbul, 2007
- ÇAHA, Ömer, "Globalleşme, İslam Dünyası ve Müslümanlar", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İlmi Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001
- _____, *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, Plato Film yayınları, İstanbul, 2008
- _____, "Bir Kez Daha Sivil Toplum Üzerine", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:1, İstanbul, 2003
- DEMİROVİÇ, Alex, "Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri-Ötesi Düşünceler", çev: İlker Ataç, *Praksis Dergisi*, sayı: 10, İstanbul, 2003
- DOĞAN, İlyas, "Türkiye'de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sayı: 9, 2007
- DOĞAN, İlyas, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, Alfa yayınları, İstanbul, 2002
- EFELER, Kadir, "God-Father Devlet Anlayışı ve Küresel Sivil Toplum", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı:3, İstanbul, 2003
- EMREALP, Sadun, "Yerel Yönetimler ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği", *Merhaba Sivil Toplum*, Der: Taciser Ulaş, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998
- ERTÜRK, Devrim, *Bireyden Cemaate Sivil Toplum*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2005
- ESER, Mithat, "Hz. Peygamber'in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu'l-Füdul'a Katılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/2 – 2009, Sivas
- GANNUŞI, Raşit, *Laiklik ve Sivil Toplum*, çev: Gülşen Topçu, Mana Yayınları, İstanbul, 2010
- GELLNER, Ernest, *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, Penguin Press, New York, Londra, 1994

GÖZEN, Ramazan, “Batıda İslam’ın Yükselişi – Müzakere”, *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İSAV İلمي Toplantılar Dizisi – 38, İstanbul, 2001

HATIPOĞLU, Nihat, “Dünyanın Hılfu’l Füdul’a İhtiyacı Var”, *Hürriyet Gazetesi* (16.07.2010 tarihli köşe yazısı), <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/15330149.asp>, (erişim tarihi: 17.08.2001)

İHH YAYINLARI

_____, *Lübnan, İç Savaşların Gölgesinde*, Zahide Tuba Kor, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006

_____, *Açe, Güneydoğu Asya’da Bir İslam Beldesi*, Adil Yurtkuran, İHH Yayınları İslam Coğrafyası serisi, İstanbul, 2006

_____, *Çeçenistan, Yasak Ülke Kayıp Vicdan*, Edisyon, İHH Yayınları, No:7, İstanbul,

_____, *Azerbaycan, Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi*, Aslıhan Akman, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006

_____, *Afrika Menekşesi, Tanzanya*, Asuman Kalufya, İHH Yayınları, Hatırat dizisi – 2, İstanbul, 2006

_____, *Batıtrakya, Meriç’in Öbür Yakası*, Fatma Tunç Yaşar, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006

_____, *Doğu Türkistan, İpek Yolu’nun Mahzun Ülkesi*, Ahsen Utku, İHH Yayınları İslam Coğrafyası Serisi, İstanbul, 2006

_____, *Zengin Kıtanın Açlık Öyküsü, Afrika*, İHH Yayınları İلمي Toplantılar Serisi, İstanbul, 2007

_____, *Tarihin Tanığıyım, Bir Filistinli Diplomatın Hayatı*, Khalil, Fayez, İHH Yayınları, İstanbul, 2001

İNALCIK, Halil, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Der: Fuat Keyman, A.Yaşar Sarıbay, Ankara, 1998

KALDOR, M., *Global Civil Society: An Answer to War*, Cambridge: Polity, 2003

KARAGÜL, İbrahim, “İslam Coğrafyası Kendi Devrimine Hazırlanıyor”, (Musa Argüç’ün İbrahim Karagül ile Yaptığı Röportaj), *Vuslat Dergisi*, sayı:59, İstanbul, 2006

KEANE, John, “Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750 – 1850”, *Sivil Toplum ve Devlet – Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Der: John Keane, Çev: Ahmet Çiğdem, Mehmet Küçük, Levent Köker vd., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993

_____, “Demokrasi ve Sivil Toplum: Avrupa’da Sosyalizmin Açmazları”, *Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine*, Çev: Necmi Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994

- KILAVUZ, U. Murat, "Küreselleşen Dünyada Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, Bursa, 2002
- KORAL, Nurhan, "Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı", *II. Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu Sivil Toplum Kuruluşları – Üç Sempozyum*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998
- KOTAN, Muhammed, *Küresel Bir Sivil Toplum Olarak İHH*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010
- KÖKTAŞ, Emin, "Medine Vesikası Post-Modern Bir Sivil Toplum Olabilir mi?", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Bahar Sayısı, İstanbul, 1994
- MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992
- OCAK, A. Yaşar, "Osmanlı 'Resmi (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi'", *Doğu Batı Dergisi*, sayı: 29, Ankara, 2004
- ROBERTSON, Roland, *Küreselleşme-Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- SARIBAY, A. Yaşar, E. Fuat KEYMAN, "Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998
- _____, "Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998
- _____, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. A. Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998
- SCHOLTE, Jan Aart, *Küreselleşme ve Sivil Toplum*, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, İstanbul, 2005
- SUNAR, Lütfi, "Küreselleşen Sivil Toplumun Öncüsü: Uluslararası Af Örgütü", *Sivil Toplum Dergisi*, sayı: 3, İstanbul, 2003
- ŞAHİN, Köksal, "Küreselleşme Demokrasiyi Güçlendiriyor mu?", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, İstanbul, 2006
- TEZCAN, Levent, "İslamcılık ve Toplumun Kurgusu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 6/ İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- TOSUN, Gülgün, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet- Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001

- TUNÇAY, Mete, “Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İlgili Kavramlar”, *Sivil Toplum Dergisi*, sayı: 1, İstanbul, 2003
- VERGİN, Nur, *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2000
- YAVUZ, Hilmi, *İslam ve Sivil Toplum Üzerine Yazılar*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1999
- YELKEN, Ramazan, “Türkiye’de Devlet Eksenli İnsan Hakları Söyleminden Sivil Toplum Eksenli İnsan Hakları Söylemlerine Geçiş (İHD ve MAZLUMDER ÖRNEĞİ)”, *İnsan Hakları Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İstanbul, 2005
- YILDIRIM, Bülent, “Av. Bülent Yıldırım ile İHH Hakkında”, (www.islammedya.com’un Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj), bkz. <http://www.islammedya.com/roportaj>, (erişim tarihi: 10. 01. 2008)
- _____, “Filistin Meselesi Salt Bir Vatan Meselesi Değildir!”, (Cevdet Kılıçlar’ın Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj),bkz. <http://insaniyardim.ihh.org.tr/37.-sayi/roportaj>, (erişim tarihi: 14. 09. 2011)
- _____, “Mavi Marmara Olayı Hakkında” (Bülent Yıldırım’ın İsrail’in Kanal 10 Televizyonuna verdiği röportaj), bkz. <http://www.on5yirmi5.com/genc/haber.20155/>, (erişim tarihi: 14. 09. 2011)
- _____, “Lübnan’da Oyunu Biz Bozduk!”, (Fadime Özkan’ın Bülent Yıldırım ile yaptığı röportaj), *Yenişafak Gazetesi*, Yayın tarihi: 05. 09. 2006, Erişim tarihi: 14. 09. 2011
- _____, “Mavi Marmara Özgürlüğü ve Direnişi Öğretti”, (Ziya Gündüz’ün Yıldırım ile yaptığı röportaj), *Vuslat Dergisi*, sayı: 121, İstanbul, 2011
- YILDIRIM, Yılmaz, *Şerif Mardin Düşüncesi Işığında Türk Modernleşmesi Açısından Sivil Toplum ve Osmanlı Kaynakları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2007
- YILDIZ, Özkan, *Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin Epistemolojik Düzeyi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2004

